

златар Глиго Поповић,²⁵⁵) трг. Доменико Уголини, трг. Лука Павковић, трг. Симо Павковић, трг. Ђуро Трипковић, трг. Никола Радуловић, трг. Стефан Ђуровић, трг. Јаков Константиновић, крчмар Антун Полпета, трг. Јово Станков, трг. Мићо Марић, трг. Јоко Тушуп, трг. Антун Гвера, трг. Грегорио Лакушић, трг. Никола Бирић, трг. Саво Лакетић, трговац и крчмар Тодор Зипанчић, трг. Симо Миројевић, трг. Бошко Квекић, трг. Симо Гопчевић, трговац и опанчар Гаврило Косић, крчмар Петар Глоговац, опанчар Томо Квелић, опанчар Гаврило Балтић, трг. Гаврило Андрић, крчмар Митар Рашовић, трг. Симо Зупковић, крчмар Никола Пршутовић, крчмар Саво Ладић, трг. Митар Симов, крчмар Лазар Писедон, крчмар Стјепан Славић, трг. Глигор Гопчевић, крчмар Насто Милановић, крчмар Марко Матковић и крчмар Стефан Галовић.²⁵⁶)

Дана 23 августа 1769 године такође је извршен преглед мјера свих трговаца са овог подручја.²⁵⁷)

Из расположивих докумената, нажалост, не може се видјети како је текао преглед мјера, ко га је вршио, да ли су и у којим случајевима биле пронађене какве неисправне мјере, како је у таквим случајевима поступано и сл., што би било неопходно за нешто детаљније расвјетљавање овог питања.

Др Ђорђе Миловић

ПРИЛОЗИ ИСТОРИЈИ АУСТРО-УГАРСКЕ ОКУПАЦИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ 1916—1918

I

Преговори о миру и рад „крње“ црногорске владе

Послије пада Ловћена, 10 јануара 1916 године, у врховима црногорске државне управе преовладавала је малодушност, колебљивост и капитулантство. Умјесто да организује повлачење црногорске војске, влада је, на сједници од 10 јануара, тражила од краља Николе да се поведу преговори о закључењу примирја, што је он и усвојио. У том циљу одређени су делегати, да са аустро-угарским командантом на сектору Цетиње — Његуши преговарају о закључењу примирја. Црногорска влада је усвојила захтјев аустро-угарске Врховне команде од 12 јануара о безусловној предаји оружја, а аустро-угарска команда је пристала да се

²⁵⁵) Глиго Поповић, који је био уједно и трговац и златар, поред обичних мјера које се употребљавају у трговини, поднио је на преглед и своје златарске мјере.

²⁵⁶) ХА: књ. 86/ПУМА; лист 2—7.

Преглед мјера споменутих лица извршен је у времену од 29 јула до 4 августа 1768 године.

²⁵⁷) ХА: фасц. ССХХХV/ПУМА; лист 172—173.

непријатељства обуставе за 6 дана, од 16—21 јануара, у циљу вођења преговора.

Одмах послије одлуке црногорске владе о безусловној предаји оружја, шеф штаба црногорске Врховне команде, пуковник Пешић, и делегат код исте, генерал Јанковић, напустили су Подгорицу са српским официрима, не дајући никакве сугестије и не остављајући никакав план за повлачење црногорске војске. Тако је у најкритичнијем часу црногорска војска остала без своје команде, коју су дотада сачињавали официри српске војске. За новог начелника Врховне команде краљ је именовао генерала Јанка Вукотића, који је тих дана био командант заштитничких одјелења. Новоименовани начелник штаба није се снашао нити је предузео потребне мјере да се организује повлачење црногорске војске. Он се ослањао на колебљивог краља и владу, да они донесу рјешење. Међутим, претсједник владе Мијушковић напустио је Подгорицу 17 а краљ Никола 19 јануара, отступајући преко Скадра и Љеша за Италију, остављајући црногорску војску у безизлазној ситуацији. Аустро-угарске трупе, у јачини од свега два батаљона са једном батеријом, ушле су у небрањени Скадар 22 јануара 1916 године. Заузимањем Скадра, пресјечен је пут црногорској војсци, којој је касно било издато наређење за повлачење. У земљи су остала три члана владе: Ристо Поповић, Марко Радуловић и бригадир Радомир Вешовић, и краљев болесни син Мирко. Министри који су остали у земљи донијели су одлуку о капитулацији црногорске војске. Акт о капитулацији пренио је генералу Вукотићу министар војни бригадир Вешовић, а Вукотић га је саопштио војсци 8 (21) јунара.¹

Прве аустро-угарске јединице ушле су у Подгорицу ноћу између 22 и 23 јануара и до краја мјесеца запосјеле цијелу територију Црне Горе. По уласку у Подгорицу, команда аустро-угарских трупа упутила је проглас Црногорцима којим их је позвала да положе оружје, бацајући кривицу за рат на црногорску владу. Преостали чланови владе нашли су се увријеђени па су протестовали у Беч:

„Противно духу изјаве Ћ. Кр. владе, која је пристала да преговара са садашњом црногорском владом, Команда Ћ. кр. трупа које оперишу у Црној Гори обраћа се путем прокламације директно на црногорски народ. Текст ове прокламације компромитује ауторитет владин чинећи је одговорном пред народом за све његове несреће. Кр. Влада нада се да ће Ћ. Кр. Влада у интересу циља којему тежи, ако је таква њена жеља, извољети хитно посредовати код своје војничке команде да би се кр. Влади олакшала тешка дужност коју је на себе примила.“²

¹ Операције црногорске војске у Првом свјетском рату, „Војно дело“, Београд 1954, 501—533.

² Протокол рада краљевске црногорске владе од 29 XII 1915 до 19 II 1916 (по старом), архив Историског института НР Црне Горе, ф. 170, акт 33, 34, 35 (даље ћу наводити само број аката).

Министри који су остали у земљи сматрали су да на основу члана 16 Устава могу претстављати владу и наставити започете преговоре о миру, иако нијесу имали потребно пуномоће од стране краља или претседника владе. Они су настојали да Црна Гора бар донекле сачува своју сувереност, а тиме би и они задржали извјесну власт у својим рукама. У вођењу преговора црногорска влада није могла бити равноправна са аустро-угарском владом. Преговори су могли бити вођени и закључени само онако како је конвенирало аустро-угарској влади. То се види из закљученог уговора на Цетињу 12 (25) јануара, који је добио назив „Одредба за полагање оружја црногорске војске“ У 10 тачака Одредбе фиксирано су услови капитулације Црне Горе:

Све ратно оружје, са цјелокупним прибором и пловидбеним средствима, била она државна или приватна, морало се предати аустријским војним командама. Оружје је требало предати у Подгорици, Никшићу, Колашину, Даниловграду, Шавнику, Андријевици и Горанском. Црногорска влада је била одговорна да нико не изостане од поменуте предаје. Предају оружја требало је извршити у року од три дана, а у брдским предјелима, са слабијим комуникацијама, у року од шест дана од дана потписивања записника. Оружје је касније требало да буде логорисано у Никшићу, Подгорици и Даниловграду, гдје би било чувано од стране аустријских трупа. Према Одредби, ватреним оружјем су могли да буду наоружани најпотребнији полицијски и жандармериски органи округа и погранична стража према Албанији, чији број није био прецизиран. Официри су, могли задржати своје сабље, а у пограничним предјелима према Албанији и дјелимично према Санцаку, особе које су уживале повјерење власти могле су задржати и револвере. Особама које су задржавале оружје влада је требало да изда специјалне дозволе. Влада се била обавезала да ће аустро-угарским трупама, према својим могућностима, пружити сваку помоћ, нарочито у погледу конака, дрва, воде и превозних средстава. Црногорска влада је преузела на себе гаранцију, уколико је то било у њезиној моћи, да ће сви људи способни за оружје мирно стати у својим боравањима и да неће водити никакву агитацију против Аустро-угарске. У случају да се деси каква агитација, аустро-угарска команда имала је право да заведе војни надзор. Сва пристаништа, жељезнице, саобраћајна средства и утврђења, која су се већ налазила у рукама аустро-угарских трупа, могла су бити задржана од њих до закључења мира. Сви аустријски ратни заробљеници имали су одмах бити пуштени, а црногорски послије закључења мира. Црногорски делегати молили су да и црногорски заробљеници буду ослобођени прије закључења мира. На то им је одговорено да ће бити повраћени само они црногорски заробљеници који су се предали аустро-угарским трупама послије обустављања непријатељства 17 јануара. У Одредби је било предвиђено да управу у Црној Гори врше црногорске власти, а да ау-

стро-угарске војне команде могу у свако доба затражити њихову сарадњу. Затим, да се сва пловидбена средства на Скадарском Језеру попишу и списак достави аустриској команди на Цетињу, а по могућности да се упуте на Вирпазар. Црногорска влада била је обавезна да, по могућности, дневно извјештава Војну команду на Цетињу о току предаје оружја. За сједиште црногорске владе одређена је Подгорица. Црногорски делегати молили су да преговори за мир отпочну што прије, јер би то на становништво — како су се они изразили — „утицало умири-тељно“. Уиме црногорске владе у преговорима су учествовали као делегати артиљериски командир П. Ломпар и бригадир Ј. Бећир, а са стране Аустро-угарске мајор Јохан Шупић и генерал Виктор Вебер.³

Одредба се није односила на новодобијене крајеве Балканским ратом: Пљевља, Бијело Поље, Беране, Пећ, Ђаковицу, Плав и Гусиње. Министар Поповић приликом боравка на Цетињу 28 јануара (по старом) водио је разговоре са нарочитим савјетником Војне команде у Црној Гори Рабатићем о успостављању власти у новодобијеним крајевима. У разговору је министар Поповић изјавио Рабатићу „да краљевска влада не би могла пристати на једно такво рјешење којим би се у овом питању потпуно искључили нови крајеви.“⁴ Међутим, Војна управа, по наредби из Беча, није пристала да новодобијени крајеви буду прикључени Црној Гори. За одржавање сталне везе са Војном командом влада је опуномоћила своје сталне делегате Јова Поповића и Јована Матановића.⁵

Одмах последије запосједања Црне Горе, аустриске војне власти отпочеле су са интернирањем страних поданика који су се налазили у Црној Гори, међу којима је било највише Србијанаца. Због интернирања, влада је протествовала код команде у Подгорици, а преко ове упутила је један телеграм влади у Бечу. Мјесни командант је повратио акт и телеграм са писменом изја-

³ Текст уговора у цјелини објавио је др Милан Прелог, у свом раду *Црна Гора и Аустрија почетком 1916 године*. Рад је прво објављен у загребачком часопису „Југословенска њива“, март-април 1922. Затим је објављен у листу „Народна ријеч“ који је излазио на Цетињу, бр. 34 од 26 маја 1922 и даље. Из „Југославенске њиве“ прештампан је у „Записима“, књ. 23. 1940, стр. 294—6. Текст уговора код Прелога донесен је под насловом: „Одређења о предаји оружја црногорске војске“. У поменутом Протоколу рада краљевске владе, акт 37, наслов је „Одредба о полагању оружја црногорске војске“. У напомени је означено да је стилизацију текста извршио командир Ломпар. На крају свога рада Прелог је учинио напомену: „Слиједи потпис обостраних опуномоћених делегата, којих нема у мени приступном тексту. Биће то већ у напред истакнутих лица“. У горе цитираном протоколу рада краљевске владе постоје потписи делегата чија су имена већ наведена. Неких нарочитих разлика нема у тексту уговора који је додио др Прелог и који се налази у поменутом протоколу.

⁴ Акт 62.

⁵ Акт 41.

вом од 25-1 да се наредба односи на интернирање њима непријатељских војних обвезника од 17 до 55 година старости.⁶

Влада је покушавала да ријеши извјесна унутрашња питања земље, па је у том циљу преко својих делегата на Цетињу подносила разне предлоге Војној команди. Тако је 13/26-1 телефонски наредила делегату Поповићу да, у смислу Одредбе о полагању оружја, поднесе писмени предлог Војној команди да погранична племена према Албанији могу задржати оружје, као погранична стража. Делегат Поповић није поступио у смислу датог наређења, јер није поднио никакав писмени предлог, него је само усмено разговарао са командантом Вебером. Изгледа да је Вебер одобрио владин предлог за наоружање пограничног становништва, како је делегат Поповић обавијестио владу. Истог дана делегати су поднијели Веберу и један владин промеморијум, у којему је тражено да се успоставе телеграфске и телефонске везе, да би влада могла одржавати везе са својим органима у земљи и испуњавати своје обавезе; да се одреди специјални комесар; да са црногорским министром војним уреди питање пограничне страже и других владиних органа који имају право да носе оружје; да команда изда наредбу својим официрима да се за реквизицију обраћају црногорским властима; да се влади оставе транспортна средства, која су ионако била оскудна, а официрима и чиновницима коњи, да би се могли повратити у своја мјеста. Затим је тражено да се до закључења прелиминарног мира одложим интернирање српских грађана из Црне Горе, „јер о том питању није било говора у поменутој конвенцији“, а оно је по својој природи од међународног значаја. Тражено је да се влада поврати на Цетиње и да се одреди резиденција књазу Мирку. У тачки четири „промеморијума“ влада је изнијела да је „потребна једна окружница свим командантима ђ. кр. трупа, која би им ставила у дужност да своје односе са црногорским властима одржавају у пријатељском смислу.“⁷

По овом промеморију аустриска Војна команда није урадила ништа. Она није показала нимало воље да изађе влади у сусрет у рјешавању појединих питања која је имала намјеру да спроведе. У Бечу су заузели курс који је шеф генералштаба Конрад јасно формулисао: не дозволити Црној Гори никакву сувереност и сву политику спроводити према њој у духу који одговара Монархији. Из тих разлога није се удовољило захтјевима владе да своје сједиште пренесе на Цетиње, бившу црногорску пријестоницу, из које се деценијама руководило ослободилачком борбом црногорског народа.

Због тога се влада жали, преко свог министра Поповића, 15-1 (по старом) да је прекинут саобраћај, да нијесу успостављене

⁶ Акт 39.

Акт 42 и 43.

телефонске везе у земљи и да није у могућности да даје обавјештења о предаји оружја.⁸ За вријеме свога функционисања влада није могла да успостави нормалне везе са својим органима ван Подгорице, нити са мјестима одређеним за предају оружја. На многобројне молбе и предлоге, које је влада свакодневно подносила Војној команди, одговарао је: „ријешити се“, али и даље су сва питања остала неријешена.⁹

Ситуација у земљи постајала је сваким даном све тежа. Аустро-угарске трупе наносиле су разне штете народу, због којих је влада неколико пута протествовала. Влада је 27-1 (по старом), преко свог министра Поповића, поднијела писмени предлог команданту треће армије генералу Кешеву, ради рјешавања неких питања од којих је зависила сигурност у земљи. Влада је тражила: успостављање државне власти, наоружање државне жандармерије и варошке полиције, успостављање поштанско-телеграфско-телефонског саобраћаја под цензуром аустро-угарских органа и уређење пограничне страже; тражила је разоружање албанског живља, због поступака и испада према црногорском становништву Плавско-гусињске области. Нарочито је карактеристична за прилике у Црној Гори трећа тачка предлога: „У земљи је глад. Огромна већина народа нема ни зрна жита. А оно што има брзо ће утрошити. Не може се засијати поље. Негдје аустроугарске трупе реквизирају воле (волове). Трговци су у немогућности да што учине, јер није дозвољен саобраћај са аустроугарском монархијом и није уређено питање нашег новца бонова“ Влада је дала и предлог шта би требало као најхитније ријешити: набавити хране, нарочито кукуруза, уз гаранцију било владе или појединих општина; дати дозволу појединим солидним трговцима да могу по Монархији куповати животне намирнице; уредити питање бонова у саобраћају, за које је гарантовала држава, иако нијесу имали реалну подлогу; наредити војним командама да од народа не узимају ораће волове и коње; ослободити црногорске заробљенике и интернирце, јер се у појединим мјестима осјећа оскудица у радној снази.¹⁰ Пошто Војна команда није предузела ништа, влада је била приморана да се поново обрати команданту посадних трупа генералу Брауну 30-1 (по старом), износећи тешку ситуацију црногорског народа: „Тешке прилике у којима се народ налази и хаотично стање које је настало усљед непотпуног или никаквог функционисања наших власти и неправилног или самовољног рада појединих наших војника или војничких часника приморава Кр. владу да Вам се овом претставком обрати, изложи Вам укратко то стање

⁸ Акт 44.

⁹ Готово у сваком акту упућеном Војној команди влада се жали да не може успоставити везе. О томе пише и члан владе Ристо Поповић у свом дневнику (А. И. И. Н. Р. Ц. Г. ф 330).

¹⁰ Акт 58.

и замоли Вас да се што прије уреди, иначе се оно даље издржати не може:

1. Реквизиција се скоро свуда неправилно врши и то је већином врше само ваши војници, процјене стављају сасвим нишке, а цијене су управо багателне, да оне спадају испод најнижих цијена које су икада биле (кило меса 50—80 хелера, кило сијена 6 хелера, док се на пазарима купује 3—4 круне и по 20 хелера). У реквизицију се узимају ораћи волови, краве музаре и овце с јагњадима, а то је још једини извор овог несрећног народа. Притом у већини случајева, нарочито поред друмова, ваши војници нарочито узимају и односе кокошке и крмад без да сопственицима плаћају или дају реквизиционе признанице. А често пута пљачкају стоку пред чобанима или сијено женским кад ове носе на пазар. Станове насилно заузимају по варошима, а по селима фамилије одгоне из кућа да се они тамо смјесте. *Све ово раде не обраћајући се на наше власти ни у оним мјестима гдје оне постоје.*

У мјестима пак гдје наше власти не постоје нити их још могамо поставити усљед неразумљивог одуговлачења овог питања, стање је још несносније, самовоља у највишем јеку.

2. Оружје се не прикупља према одредби о полагању оружја. Оно се не доноси у централне магацине, нити се пак оставља онамо гдје је положено да на нашим превозним средствима пренесемо и констатујемо. *Магацинима* гдје се оружје смјешта рукују ваши људи, те влада није у могућности пратити колико се оружја предало ни каквог. Има података да је оружје прикупљено у Пивском манастиру пренесено у Автовац.

3. Одуговлачење васпостављања саобраћаја, државне жандармерије, власти и уопште државног организма само потпомаже све ово несносно стање и несреће које наш народ сналазе, а краљевска влада, чији је ауторитет потпуно убијен, разрешава се сваке одговорности за неред, биједу и невоље које се данономице умножавају.“ Даље се наводи да се државни чиновници позивају од стране власти и испитују о стварима у које они нијесу упућени, јер једино влада о њима може дати објашњење; чак да се лица одводе без знања владе итд. „Све то не одговара потписаном споразуму нити појму егзистенције једне владе и државе, каже се у акту. Влада се даље жали да власти забрањују слободно кретање грађана, „а то значи при оскудним приликама уморити народ глађу.“ Влада је протествовала против регрутације грађана муслиманске вјероисповијести у Метохији и Санџаку, као и против окупљања добровољаца католика, Шиптара у Хотима и Грудама за аустро-угарску војску. У акту се каже: „Ове територије сматрају се као нешто одвојено нашо Црна Гора нема право, али оне су исте као Подгорица, Никшић, Зета“ Влада се жали на познате зулумџаре и велепосједнике Феровиће у Плавогусињској области који убијају и пљачкају црногорско (православно) становништво које су аустро-

угарске власти разоружале, „гдје и најмању дјецу кољу.“ Влада свој акт завршава:

„Али све то некако чудесно изгледа да се постигнути споразуми тако лако обилазе. Ово нарочито тишти Краљевску владу, која је похитала да једном објави благонаклони одговор његове екселенције у овом питању, противно којем се сада поступа.“ Влада је изразила наду да ће екселенција Браун ријешити ова питања, „да се свему овоме једном стане на пут и овај народ спасе коначне пропасти.“¹¹

Један од важних проблема који се постављао пред владу био је прехрана становништва. Влада је покушала да нешто у том погледу уради, али без успјеха. Поставила је питање цивилном комесару за Црну Гору Едуарду Оту: да ли би аустријска влада дозволила да се црногорско жито и брашно које се налазило у Солуну доведе и да ли се може обратити влади Сједињених Америчких Држава за жито. На овај захтјев саопштити је Ото црногорском делегату 28-1 рјешење његове владе: 1) да краљевска влада може, преко грчке легације, тражити жито, ориз и материјал Црвеног крста који се налази у Солуну, премда сматра да Енглези неће дозволити да се то жито пошаље у Црну Гору; 2) да аустро-угарска влада не може пристати да се тражи храна од Америке, али препоручује Амерички црвени крст у Бечу, који се бави увозом хране у Србију, и од којег се може затражити помоћ. Ото је саопштио делегату „да је Бечу претстављено да је велика нужда за животним намирницама у Црној Гори.“¹²

Сада се поставља питање зашто су бечкој влади били потребни преговори са црногорским министрима који су остали у земљи, пошто је црногорска војска положила оружје? Зашто је држала владу у Подгорици, а није поштовала ниједан члан потписане Одредбе, нити прихватила ниједан њен предлог? Аустро-угарска влада имала је јасан увид и била начисто са ситуацијом и приликама у Црној Гори и расположењем Црногораца према Монархији. Послије полагања оружја од стране црногорске војске, аустро-угарској влади било је у интересу да у Црној Гори буде мир и да Црногорци буду лојални, поред тога, у Бечу су прављене комбинације како треба ријешити питање балкана у случају срећно завршеног рата или повољно склопљеног мира. Гледиште је било да треба да остане црногорска држава, наравно под протекторатом и доминацијом Аустро-Угарске.¹³ Из тих разлога било је потребно везати Црногорце за Беч и подредити их његовим интересима. Аустро-угарска влада је сматрала да ће преко министара који су остали у земљи своју намјеру најлакше спровести.

Аустро-угарску владу је нарочито интересовало зашто је краљ Никола напустио земљу. Аустриски официр Хекел, опуно-

¹¹ Акт 64. Акт је у име владе потписао и предао Марко Радуловић.

¹² Акт 62 (датум по старом).

моћен од Војне команде, тражио је 25-1 објашњење од владе у погледу краљевог одласка из земље. Одговорено му је да је краљ отишао због брзог продора аустро-угарских трупа морском обалом, плашећи се да не буде заробљен.¹⁴ Делегат Поповић јавља влади са Цетиња 4/17-II да је имао разговор са цивилним комесаром Отом о питању краљевог одласка и да Ото није био убијеђен у аргументе које је изнио Поповић, а које је већ влада дала Хекелу, додајући још и тешке услове за полагање оружја. Ото је, међутим, сматрао да је краљ отпутовао плашећи се унутрашњих нереда, како наводи Поповић.¹⁵ О овом питању, као и о другим, Војна команда на Цетињу консултовала је своје поузданике, бившег министра Јерговића и др Перацића, и њихова мишљења доставила влади у Бечу. Они су често негирали владине изјаве, што је доприносило још већем неповјерењу аустријских власти према црногорској „крњој“ влади.¹⁶

Аустро-угарска влада била је јако заинтересована да краљ Никола потпише и призна акт о капитулацији, што он није никада хтио учинити. Пред аустро-угарску владу постављало се питање: да ли министри који су остали у земљи могу сачињавати закониту владу? Да ли правно и фактички могу претстављати црногорски народ? Да ли они могу водити преговоре и потписати мир и да ли би закључен мир имао какав смисао, како према вани тако и код црногорског народа? Сумња у успјех таквог мира повећала се изјавом црногорског конзула у Риму Евгенија Поповића „да никакав уговор не вриједи ако није потписан од стране књаза Мирка и сердара Јанка“ Влада је од ове двојице затражила изјашњење које су они дали 18-I (по старом) „да од Њ. В. краља нијесу примили нити каква наређења нити какво овлашћење у горњем смислу.“¹⁷ Владин делегат Поповић вратио се са Цетиња у Подгорицу 18-I (по старом) и донио једно саопштење од цивилног комесара Ота, који му је уручио у присуству вишег државног чиновника Рамадановића.¹⁸ Саопштење које је донио делегат Поповић тицало се двају потпуно различитих питања: 1) да ли министри који су остали у земљи сачињавају једно законито министарство, једну уставну владу; 2) питање о преговорима за мир.

Делегат је саопштио мишљење Отово да министри могу сачињавати „де јуре“ уставну владу само уколико се у земљу врати претсједник Мијушковић, или уколико чланови владе могу поднијети какво пуномоће да уиме Министарског савјета могу управљати земљом. О преговорима за мир Ото је изјавио: „Ови

¹³ Милан Прелог, Црна Гора и Аустрија почетком 1916 год. „Записи“, XXIII, 1940, 289—294.

¹⁴ Акт 40 (датум по старом).

¹⁵ Акт 73.

¹⁶ Милан Прелог, нав. дјело, 340—343.

¹⁷ Акт 46.

¹⁸ Акт 47. Поповић наводи да је Ото нарочито инсистирао да буде присутан Рамадановић.

се не могу почети док црногорски делегати не поднесу правилна пуномоћа са потписом Њ. В. краља.“

Даље је Ото саопштио, уколико министри сматрају да могу утицати на краља да потпише мир или да да потребна пуномоћа делегатима који се одреде, да ће аустриска влада покушати да један такав предлог достави краљу путем једне неутралне силе.¹⁹

Влада је изразила сумњу да ће она моћи наговорити краља да потпише „ма какав“ мир, али је стајала на становишту да је пуноправно узела власт у своје руке и да може претстављати закониту владу; да према томе може водити преговоре о прелиминарном миру и да ће услове мира доставити на потпис краљу. Влада је била ријешена да тражи други излаз у случају да краљ одбије потпис „ако би услови мира били повољни за земљу и народ“

Заступник претседника владе министар Марко Радуловић, у име чланова владе који су остали у земљи, обратио се писменим актом краљу Николи, у којем га је обавијестио да су министри, на основу члана 16 земаљског устава, узели власт у своје руке „у намјери да би довршили Вашим одобрењем отпочете преговоре о миру и полагању оружја са Ћ. Кр. Владом и Врховном командом и олакшали судбину народа.“ Даље га обавјештава о потписаном примирју на Цетињу 12/25 јануара, да су одредбе закљученог примирја „углавном извршене“ и да је потребно приступити преговорима „о једном прелиминарном миру.“ Пошто су аустро-угарски делегати Ото и пуковник Оскар Сламничка захтијевали да црногорски делегати који буду одређени за вођење преговора о миру морају имати пуномоће потписано од стране краља, моли га да изда потребна пуномоћа. Влада је предложила краљу и делегате који би водили преговоре о закључењу мира — Радомира Вешовића, министра војног, Јова Поповића и Јова Матановића, опуномоћене министре. Влада је тражила да се претседник Мијушковић преко Швајцарске врати у земљу и узме власт у своје руке, или да краљ и Мијушковић формално овласте министре да могу у име Министарског савјета управљати земљом, „пошто се то у своје вријеме није могло учинити због наглог развоја догађаја.“²⁰

Владин предлог предао је делегат Поповић на Цетињу Оту, а овај га је упутио у Беч и изјавио делегату да је краљу за одговор остављен рок од 48 часова од дана пријема. Краљ Никола није прихватио владин предлог, нити је одговорио у одређеном року. Краљ је уживео гостопримство савезничке Француске, и то гостопримство није хтио да доведе у питање. Он је оцијенио да би политички било некорисно потписати мир или издати пуномоћа како је то тражила влада из окупиране Црне

¹⁹ Исто.

Акт 48.

Горе. Он је увиђао да је направио фаталну грешку што је започињао преговоре са непријатељем и што није извео војску из земље, па сада није хтио да прави дугу која би га још више компромитовала у очима савезника и црногорског народа. Као одговор влади, дошла је изјава Лазара Мијушковића, објављена у Авасовој агенцији, посредством црногорског посланства у Паризу 11 фебруара (по новом), за коју је влада у Подгорици дознала преко чиновника Рамадановића, коју му је доставио Ото. Циљ изјаве Л. Мијушковића био је да пред свјетском јавношћу оправда себе и краља за догађаје који су настали у Црној Гори у вези са полагањем оружја црногорске војске; да они немају никакве везе са министрима који су остали у Црној Гори и да се ограђују од њиховог рада: „Да би се учинио једном крај злонамјерним непријатељским вијестима, од великог је значаја да тачно претставимо држање Црне Горе“, стојало је у изјави. Мијушковић износи разлоге и каже да је затражено примирје „једино у циљу да се са извјесним удаљеним одредима омогући да дођу у помоћ онима на другом фронту јако настрадалим трупима, као што је тачно и то да су одмах затим *били отпочети у истој намјери преговори о миру*. Аустро-угарски услови који су свакоме познати, *били су, наравно, одлучно одбијени*.“ Бјекство краљевско са породицом и своје, Мијушковић оправдава наглим развојем догађаја на фронту, а да је краљ свога сина Мирка и три члана владе оставио код војске да би је за „крајњи отпор охрабрили“ Затим каже да је краљ са италијанског земљишта, пошто се искрцао, упутио наређење сердару Јанку Вукотићу да треба дати енергичан отпор и извршити повлачење у правцу српске војске, да се ни под каквим изговорима не почињу преговори о миру и да књаз Мирко и чланови владе отступе заједно са војском, пошто се француска влада обавезала да ће о свом трошку пребацити црногорску војску на Крф исто као српску. Своју изјаву Мијушковић је завршио следећим ријечима: „Апстракујући од тачних извођења свих наредба, *краљ и законита влада, који су се данас склонили у Француску, нијесу одговорни за ове мјере које су биле предузете послје њиховог одласка од 20 јануара и које су доцније вршене под притиском завојевача, ма од кога оне потицале*.“

Изјава претсједника Мијушковића дјеловала је на министре у Црној Гори као хладан туш, па су се пожурили да је демантују, јер се том изјавом, како су је они схватили заједно са књазом и сердаром Јанком, „с једне стране претстављају као издајници према народу и савезницима, а с друге стране као варалице према Аустрији“ Чланови владе у Подгорици заједно са књазом Мирком и са сердаром Јанком написали су опширну изјаву као одговор Мијушковићу и послали је делегатима на Цетиње 4/17-II да је предаду цивилном комесару за Црну Гору Оту, с молбом да се она публикује. У изјави оспоравају наводе Мијушковића, излажу опширно како су текли преговори о закључе-

њу мира и завршавају је са 5 закључака, које доносимо у цјелини:

1) „Да није тражена обустава непријатељства, а потом мир ни из каквих задњих намјера, већ једино услед тешке ситуације која је настала последице пада најважнијих положаја, а у сврху да се народ спасе од ропства које би само овом изнуреном народу шкодило а никако користило.

2) Да постављени услови за обуставу непријатељства и мир нијесу били одобрени, већ први — полагање оружја — прихваћен а за други — предаја србијанских трупа — одговорено да тих трупа нема на тој територији, те да је и према томе непотребно о томе и говорити.

3) Да влада није напустила земљу заједно са краљевском фамилијом, осим само министар претсједник, који сам не може претстављати владу, нити уиме владе ма какве акте предузимати док три министра, који су остали у земљи, могу јер задовољавају потребни кворум.

4) Да краљ Никола није оставио једног члана своје куће и три члана владе да храбре трупе за отпор, пошто та три члана владе нијесу знала за полазак краљев.

5) Да ни из Скадра ни из Медове ни из Италије краљ Никола није давао никакве наредбе, нити Њ. Кр. Височанство књазу Мирку, ни Краљевској влади, ни ђенералу Јанку Вукотићу, да војска отступа за Скадар, да са њом отступају и они и да ни под каквим изговорима не почињу преговоре о миру.“²¹

Међусобним оптужбама још више су се компромитовали владајући кругови Црне Горе у очима савезника и повећала се сумња у њихов рад посљедњих дана живота црногорске државе. Тиме су поткопани темељи позицијама краља Николе, како у иностранству тако и у земљи. Противници краља Николе, које је вјешто и систематски помагала српска влада са Крфа, користили су ову прилику оптужујући га за тајни дослух са Аустријом и откривљујући га за капитулацију Црне Горе.

Сматрајући да краљ Никола неће пристати на поднесене предлоге и да неће потписати потребна пуномоћија, влада је покушала да себи осигура позиције преко Народне скупштине, која би прогласила за краља књаза Мирка. Ово је питање влада покретала код цивилног комесара Ота, прије изјаве претсједника Мијушковића из два пута, 24 и 27 јануара, али ова је комбинација остала без резултата.²²

Аустриска влада није успјела да оствари комбинације са министрима који су остали у Црној Гори. Влада није сматрана законитом, нити је имала пуномоће од стране краља Николе да

Акт 74.

Акт 56 и 62 (дат. по старом).

може водити преговоре о закључењу мира. Штавише, краљ и претсједник Владе су се оградиле од рада чланова владе који су остали у земљи. Влада није имала ауторитета код народа, нити је могла досљедно спроводити наредбе Војне команде, а што се показало у купљењу оружја, на чему је нарочито инсистирала аустро-угарска команда. На крају, Влада није хтјела да буде искључиво оруђе Аустро-угарске у спровођењу њене политике у Црној Гори, но је ипак хтјела да задржи бар до некле суверенитет и извјесну власт над својим народом. Због тога је аустро-угарска влада ријешила да распусти црногорску владу и уведе Војну управу у Црној Гори.

Повод за распуштање црногорске владе било је оружје. Аустро-угарске власти су хтјеле да одузму и посљедњу пушку од Црногораца, плашећи се да једног дана оружје не буде окренуто против њих. Војна команда окупационих снага у Црној Гори није била задовољна количином предатог оружја. Велики број оружја црногорски војници су приликом капитулације положили или побацали, а један број пушака био је сакривен. Нешто више пушака, по упутствима владе, задржала су погранична племена, нарочито Кучи. Одредбом о предаји оружја предвиђено је да оно остане у магацинима под надзором аустро-угарских војних команди, али као својина црногорске владе, и да она има увид над њим. Користећи тешку ситуацију у погледу прехране црногорског становништва, Војна команда је покушала да са црногорским оружјем изведе политичку махинацију. Генерал Браун предлаже влади 2-II-1916 да да оружје у замјену за храну. У случају пристанка краљевске владе, објавили би се посебни услови за размјену и процјену.²³ На овај предлог влада је одговорила Војној команди преко свога делегата на Цетињу да продају оружја за храну категорички одбија, „јер би то хрђаво дјејствовало на народ и убило би углед владин.“²⁴

Пошто замјена није успјела, Војна команда прелази у акцију. Користећи пропуст делегата Поповића, који није поднио писмени предлог о задржавању оружја код пограничара, а нарочито код два батаљона Куча, Војна команда је оптужила владу да се не придржава потписаних Одредаба о полагању оружја. Делегат Поповић примио је обавијест од команданта Брауна 22-II, у којој се каже: „До сада прећутно остављена два батаљона чине једну тешку повреду одредаба о полагању оружја од 12—25-I ове године, за коју ће црногорска влада сносити *потпуну* одговорност. Према тачки два ових одредаба Кр. влада је предузела потпуну одговорност, да нико не избјегне од полагања оружја и да ће се све свршити најдаље за шест дана послје потписа протокола.

Под изнимком пограничних стража у реченој тачки према албанској граници не може се никада разумјети читави батаљо-

²³ Акт 51 (дат. по новом).

²⁴ Акт 52.

ни, о којима никада досада није било помена, акамоли да је икада учињен какав конкретан предлог.

У смислу речене тачке 2 поменуте одредбе — бити ће предузете насилне мјере — ако се одмах не положи оружје. Желим да ово одмах саопштите краљевској влади, са примједбом да Ћ. Кр. влада себи резервише право повући даље косенквенце због овог гажења уговора.²⁵

Поново је министар Поповић 24-II примио акт од генерала Брауна, у којему обавјештава владу да се према потврђеним подацима код становништва округа: Андријевице, Шекулара, Велике, Васојевића, Полимља, Зете и др. налази још много стотина пушака. Браун тражи од краљевске владе „да одмах саопшти је ли вољна и је ли у стању извршити да се то оружје одмах, тј. најдаље за 48 сати, њ. кр. посадим трупима у Подгорици, Андријевици, Плаву и Гусињу са цијелом муницијом преда.“ Даље се у акту наводи да ће се, уколико влада испуни постављене услове, укинути унутрашње ограничење слободног кретања, чиме ће се олакшати снабдијевање становништва, а о заштити пограничног становништва водиће бригу лично генерал Браун.

На горња саопштења команданта Брауна влада је одговорила (12/25-II) да је она са своје стране учинила све да се спроведу Одредбе о полагању оружја, да је на вријеме дала обавјештење о броју граничара који треба да задрже оружје, позивајући се и на изјаву генерала Вебера да ће се питање полиције и пограничара ријешити када дођу стручњаци. Указујући и на то да њени делегати 13/26-I нијесу поступили у духу издатих упутстава, да поднесу писмени предлог број 43 генералу, него су само усмено разговарали, због чега је и дошло до неспоразума између краљевске владе и Војне команде. Покушај владин да изглади неспоразум који је настао у питању остављања оружја пограничној стражи, пропао је.²⁶ Актом од 28-II Браун извјештава владу да њена тврђења да је оружје код пограничног становништва остављено по усменом Веберовом одобрењу, није тачна, јер исти јавља: „За полагање оружја вриједе одредбе од 25-I-1916 које су биле узајамно потписане, те последице потписа тог протокола од 25-I није учињено никаквих измјена, нити је Краљевска влада исте затраживала“ Тако је Вебер, користећи прилику, пошто није било никаквог писменог предлога, смишљено оптужио владу да је она намјерно прекршила потписане одлуке о полагању оружја. У истом акту Браун опомиње владу на своје дописе од 22 и 24 фебруара у вези са оружјем које се затекло код народа а требало га је предати у року од 48 сати. Према Брауновом саопштењу, свега је предато у одређено вријеме 63 пушке, док је према усменој изјави коју му је дао де-

²⁵ Акт 78.

²⁶ Акт 79.

легат Јово Поповић, само на албанској граници било подијељено 2.000 пушака. Браун сматра да број предатих топова и машинских пушака не одговара количини оружја која се затекла при обустави непријатељства у поседу црногорске војске. Дакле, много од тог оружја или је скривено или закопано, констатује Браун. Браун скреће пажњу влади да није испунила предузете гаранције приликом потписивања протокола о полагању оружја од 25-1, нити је у стању да их изврши, и да је због тога и повјерење војних власти аустријских трупа у владу поколебано, па због тога даља сарадња и даље постојање владе, са војничке тачке гледишта, нема никаквог оправдања. Свој акт Браун завршава: „Потчињене команде добиће наредбе да чланове владе који су заостали иза поласка краља Николе имају отсада сматрати за приватне персоне.“²⁷

Исто је тако и цивилни комесар за Црну Гору, Ото, саопштио министрима разлоге због којих престаје њихова функција. Због сигурности операције у Албанији и због немогућности да се доврше започети преговори о миру, са двојицом црногорских делегата, који нијесу имали пуномоћа од свог краља, аустријска влада је била приморана да узме власт у своје руке ради сигурности својих интереса у Црној Гори и заведе војну управу. Ото, даље, каже да је влада нашла за потребно, прије него што би се пришло остварењу, да преко њега договоријести господи црногорским министрима да према њима као и према књазу Мирку и осталим црногорским достојанственицима који су остали у земљи нема никаквог неповјерења и да он сматра да ће и они тако схватити. Напротив, Војна управа, изјавио је Ото, рачуна да ће у извршењу својих задатака наићи на разумијевање и потпору од пређашњих црногорских власти. Затим, да увођење нових мјера ослобађа господу министре од одговорности, коју би они у новонасталој ситуацији тешко носили. Ото им саопштава утјешну вијест да је, наредбом из Беча, он остао и даље за цивилног комесара у Црној Гори: „чиме је у основи К. Кр. владе још једно јемство за народ црногорски да ће његови интереси бити увијек сматрани са благовољењем од стране новог режима и његових органа“, завршио је Ото. На ова саопштења влада је одговорила својим опширним писмима Брауну 16/29-II, а Оту 18-II/2-III да она нема ништа против одлуке да престане дјеловати, „јер је то у њиховој власти као побједиоца“, али остаје при томе да је краљевска влада била вољна и да је настојала да испуни своје обавезе, према потписаном протоколу. Влада увјерава Војну управу да ће „наше власти“, које остану на својим мјестима, уложити труда и напора за правилан однос између „нашег народа и ваших трупа“. Влада је замолила Ота да у име наше и народа најтоплије заблагодарите Ђ. Кр. влади на пријатељским

обећањима и благонаклоном поступању и да увјерите у наше стално поштовање.“²⁸

Актом генералног гувернера од 1 марта 1916 године обавијештена је влада преко свог делегата да је Вебер наименован за војног генералног гувернера, а Хупка за шефа штаба дотичне Војне управе. Истим актом спроведена је и сљедећа прокламација:

„На основу Највише Наредбе Њег. Цар. и Кр. Апостолског Величанства Цара и Краља Фране Јосипа I успоставља се у Црној Гори Ц. Кр. Војна Генерална Управа са сједиштем на Цетињу.

Владину власт у Црној Гори од сада ће вршити Ћ. Кр. Аустро-Угарска Војна управа.

Пошто ме је Њ. Вл. благоизволио наименовати за Војног Генералног Гувернера у Црној Гори, позивам све становнике, да наредбама и наређењима наших команда и власти са вољном послушношћу сједују и исте у испуњавању њихових задаћа потпомажу.

Сво злонамјерно и подло дјело против наше Војне управе, наших трупа или против права и реда уопште, биће најстрожије кажњено.

Ко нас буде лојално, вјерно и отвореним срцем предустријетао, ко правду и закон поштује и мир подржава, тај нека буде увјерен у нашу заштиту и нашу потпору.“²⁹

Из овога се види да чланови владе који су остали у земљи нијесу схватили нити реално оцијенили ситуацију у којој су се налазили. Они су били захваћени илузијом да ће моћи склопити повољан мир са Аустро-Угарском и да ће донекле сачувати суверенитет црногорске државе. Актом успостављања Војне управе сахрањене су све њихове илузије, па су морали схватити да су направили фаталну грешку што су послје краљевог отступања донијели одлуку и издали наредбу да војска положи оружје.

II

Мјере окупатора за организацију власти и функционисање привреде

Послије увођења Војне управе, територија Црне Горе била је подијелена на округе, срезове и капетаније — општине. Тако је, углавном, задржана стара административно-територијална подјела црногорске државе. Окружна подручја била су:

Цетиње, са срезовима: Цетиње, Ријека Црнојевић и Чevo.

Подгорица, са срезовима; Подгорица, Даниловград, Биоче и Тузи.

²⁸ Исто.

²⁹ Акт 83.

Стари Бар, са срезовима: Бар, Вирпазар, Крајина и Улцињ.

Никшић, са срезовима: Брезна, Грахово, Никшић и Шавник.

Колашин, са срезовима: Колашин, Манастир Морача, Андријевица и Гусиње.

Беране, са срезовима: Рожај, Беране и Горња Корита.

Пећ, којој је припадала Метохија, и Пљевља, којима је припадало Бијело Поље.³⁰

Окружним подручјима управљали су војни заповједници у чину пуковника или потпуковника, а за грађанско-полициску службу постојали су цивилни комесари. У почетку су у капетанијама већином задржавани стари капетани, а у другој половини 1916 године капетаније замјењују општине. Претсједнике општина су постављале окупаторске окружне власти. Претсједник општине у варошима био је аустријски командант дотичног мјеста, а Црногорац његов замјеник. У капетанијама-општинама, у одређеним селима, постојале су жандармериске станице са вакмајстором на челу. У почетку су бирани општински одборници и то изгледа само у варошима. При генералном гувернерству узимани су поједини функционери бивше црногорске државе, као савјетници за финансије, просвјету, привреду, унутрашње послове и сл. Филип Јерговић је био први кога је гувернерство примило за финансиског савјетника. Слични ресори постојали су при окружним подручјима као и при гладским општинама. У одбору општине Подгорица, на примјер постојало је 6 отсјека — просвјетни, финансиски, апровизациони, сиротињски, санитетски и техничко-грађевински.³¹

Прилике у којима се нашло црногорско становништво, као што се види из владиних извјештаја, биле су више него тешке. На почетку 1916 завладала је глад. Брашно се није могло набавити. Јело се све до чега се могло доћи и употребити за храну. Црногорска пољопривреда није могла ни у нормалним приликама прехранити становништво. Током окупације приноси у пољопривреди још више опадају. Поред тога, Аустријанци су доњели и друге недаће. Прво су из народа извукли златни и сребрни новац, иако је званично плаћање било у аустро-угарским

³⁰ Organisation der Kreis-und Bezirks-Komanden in Alt-Montenegro.

Документ се налази у Државном архиву на Цетињу, у материјалу који је преузет из Државне архиве у Београду. Из доба окупације Црне Горе (1916—1918) у Државном архиву на Цетињу постоје свега двије несређене фасцикле. (За грађу из Државног архива употребљавају скраћеницу ДАЦ). Окружно подручје у Беранама почело је самостално да функционише 1 VII 1917, а дотада је било у саставу Пећког округа. („Цетињске новине“, бр. 98 од 24 VII 1917).

³¹ Дневник Риста Поповића, II, стр. 91 (архив Историског института НР Црне Горе, ф. 330). Вуксан Минић, Комитске акције у Црној Гори за вријеме Првог свјетског рата, грађа (исто, ф. 65). У овом материјалу Минић је дао много података о стању у Црној Гори за вријеме окупације и о функционисању окупаторске власти.

крунама и црногорским перперима. Према званичној размјени ковани перпер је био једнак круни, а папирни је ишао два према један.³² Према писању *Гласа Црногорца* који је пренио вијест из мађарских новина, аустро-угарске окупаторске власти извукле су из Црне Горе за кратко вријеме 100.000 круна у злату.³³ У току рата црногорска влада била је пустила у промет папирне бонове у вриједности од преко 15 милиона перпера. Бонови су били маркирани од стране аустро-угарске власти и њихова вриједност била је умањена према неким подацима, до 50%, а многи их нијесу ни пријавили па их нијесу могли ни користити. Вриједност бонова стално је опадала. Трговци и шпекуланти су то добро искористили. Ристо Поповић у свом дневнику наводи да су их трговци плаћали по један грош. Ово је довело до скока цијена.³⁴

Аустриска управа је задржала један дио институција бивше црногорске државе. Тако је Војна управа убирала порез на основу црногорских закона и прописа. Генерално гувернерство, објавом од 26 IV 1916, дало је упутства свим варошким општинама о састављању предлога општинских буџета за 1916 годину, да их до 10 маја поднесу окружним командама, а ове са евентуалним примједбама Војном генералном гувернерству до 20 маја на коначно одобрење.³⁵ Порези су били: дација, порез на принос од капитала, трговине, личног рада, кирије кућа и млинова свештенички прирез и слично.³⁶ Окружно заповједништво на Цетињу издало је 28 V 1916 акт свим племенским капетанима о прикупљању пореза за 1916 годину, дајући и упутства о вођењу пореских књижица и пореске евиденције. Док се нијесу добиле пореске књижице капетани су узимали код сваког пореског обвезника. Један примјерак задржавали су код себе, а други преко оружаних постаја, достављали су благајнику окружног заповједништва. Истовремено је скренута пажња капетанима на уредно вођење записника и правилно прорачунавање пореза.³⁷ Да би се имао тачан преглед пореских обавеза, издата је од стране Генералног гувернерства објава, 6 V 1917, о пријављивању и уписивању покретне и непокретне имовине у пореску књижицу, ради одмјеравања дације за пореску 1917 годину. Пријављивање се имало извршити најдаље до 31 маја код надлежног среског заповједништва или надлежног општинског уреда.

³² Вјесник наредби, **наредба** Врховног војног заповједника од 16 VI 1916 (сви вјесници наредби који буду наведени налазе се у Државном архиву на Цетињу, фасцикла аустро-угарска окупација Црне Горе. Дневник Риста Поповића, II, стр. 95).

³³ „Глас Црногорца“, бр. 18 од 28 јуна 1917 (излазио у Неји код Париза).

³⁴ Дневник Р. Поповића, II, стр. 26. „Уједињење“, Женева, бр. 4 од 1 јула 1917.

³⁵ ДАЦ, фасцикла, аустро-угарска окупација Црне Горе.

³⁶ „Цетињске новине“, бр. 115 од 20 IX 1917.

³⁷ ДАЦ, омот Среске команде Чезо, Окружног подручја Цетиње.

Истом објавом се скреће пажња грађанству да се прикривена и непријављена имовина одузима у смислу члана 7 Правила за упутстава за уписивање и неплаћање дације из 1904 године.³⁸ За пореску 1917 годину повећана је дација на земљу и стоку 100%. Према наредби Војне управе, увећани порез се убирао на: браве, козе, говеда, коње, свиње, челе, ракију и маслине (које рађају), а такође и на ораницу и косачицу у оним крајевима гдје се дација наплаћивала по површини, према прописима и правилима из 1904 године.³⁹ Плаћање се вршило аустроугарским крунама и црногорским перперима према наредби од 16 VI 1916 године),⁴⁰ а могло је бити и у натуралном облику: у вуни, сијену, вину и другим пољопривредним и сточарским производима.⁴¹ Цијене производа, које је одређивала Војна управа, биле су много ниже од цијена на тржишту. Од прикупљеног пореза подмиривани су трошкови око издржавања капетанских-општинских власти, грађанских судова, цркава, школа и свих установа гдје су радили црногорски држављани. Општине су биле обавезне издржавати многобројну сиротињу, нарочито по варошима. Порези су претстављали тежак терет за ионако сиромашна домаћинства и исцрпени црногорски народ. Многи нијесу могли испунити своје пореске обавезе, па је Војна управа често издавала објаве и наредбе о прикупљању заосталог пореза. Тако се из наредбе Окружне команде на Цетињу од 6 XI 1916 види да велики дио пореских обвезника није платио порез ни за прво полутође 1916. Окружна команда се позива на наредбу Генералног гувернерства од 29 IX 1916 и наређује да се заостали порез плати до 25 „овог“ мјесеца, „иначе ће се поступити егзекутивним путем“,⁴² У Цетињским новинама (бр. 115 од 2 IX 1917) изашао је оглас под насловом „Плаћајте порез“, у којем се опомиње да се заостали порез и дажбине плате у року од 8 дана, а у случају неплаћања предвиђеним роком „ућераће се сви заостаји овршним (принудним) путем“. Сличним огласа о питању пореза сусреће се више у Цетињским новинама. Колико се успјело да се прикупи пореза, није могућно утврдити. Али се на бази података може констатовати да се од већине становништва, нарочито у неким областима, порез доста уредно прибирао. Цетињске новине (број 96 од 15 VII 1917) у једном чланку истичу уредност Црногораца у испуњавању пореских обавеза: „Што се тиче порезне савјести, треба Црногорцу дати најбољу свједоцбу. Он врши своје порезне дужности, које у земљи а нарочито у Старој Црној Гори нијесу теготне, врло савјесно“

³⁸ „Цетињске новине“, бр. 76 од 6.V. 1917.

³⁹ Вјесник наредби (Ц. Кр. војне управе у Црној Гори издан и разаслан 21 VII 1917, књ. VII, наредба 28, од 15 јуна.

⁴⁰ Вјесник наредби бр. 1, наредба Врховног заповједника војске од 16 VI 1916 у вези са платежним прометом.

⁴¹ Наредба Окружне команде Цетиња од 6 XI 1916, ДАЦ, фасцикла аустро-угарска окупација Црне Горе.

⁴² ДАЦ, фасцикла аустро-угарска окупација Црне Горе.

За кривична дјела против аустро-угарске војне силе и државе судили су војни судови, по аустро-угарском кривичном војном закону, а у грађанским споровима судило се на основу закона Црне Горе. У капетанијама — општинама сеоским, судови су били инокосни, тј. једночлани, а у варошима општински судови били су вишечлани, тј. састојали су се од три члана. Претсједник суда био је градски, односно срески заповједник, а остала двојица Црногорци, које је према својој увиђавности постављао окружни заповједник. У окружним су постојали обласни судови који су били вишечлани, а претсједник суда био је окружни заповједник. Највиша судска инстанца био је војни генерални гувернер, који је доносио пресуду на основу извјештаја и предлога свога референта за грађанска питања.⁴³ У 1918 години извршена је реформа у судовима: укинута су судови у сесоким општинама, а формиран су срески судови са сједиштем у среским мјестима. Они више нијесу били вишечлани него инокосни, састојали су се од једног судије Црногорца, који није морао бити правник, али је морао до извјесне мјере познавати законе и правне обичаје. Среске судије постављао је окружни заповједник на предлог среског команданта, коме су ови били потчињени као службеници. Број судија у једном срезу зависио је од његове територије и броја предмета. Њихова надлежност у суђењу спорова кретала се највише до висине од 500 круна. Одузето им је било право да суде о сметњи посједа и помећашима, као и извршења над непокретностима.⁴⁴ Поједини адвокати су отворили своје канцеларије са дозволом Војне управе и била им је прописана тарифа за услуге.⁴⁵

Поред пореза, убирана је и реквизиција. На тај начин аустро-угарске окупационе власти долазиле су до потребних артикала за војску и ратну индустрију. Поред редовних реквизиција и контрибуција, наплаћиване су и казне од оних општина и села гдје су се појављивале комитске чете и нападале аустријске оружане снаге.⁴⁶ За реквизицију је прије свега узимана стока и сточарски производи, затим бакар и сви предмети од бакра, звона са цркава, ракиски казани и сл.⁴⁷ Поред тога, узимани су пољопривредни производи, с намјером, како је гласило у саопштењима, да би се хране нашло у магацинима за оне који је немају. Великим дијелом од те реквизиције исхрањивале су се аустријске оружане постаје и потјерна одјељења по Црној Гори.

⁴³ „Цетињске новине“, бр. 2 од 20 VIII 1916. — Обласни судови састојали су се од три лица; постојали су у Цетињу, Старом Бару, Подгорици, Никшићу, Колашину, Пљевљима и Пећи.

⁴⁴ „Цетињске новине“, бр. 175 од 18 IV 1918.

⁴⁵ Вјесник наредби Ц и Кр. војне управе, издан и разаслан 10 V 1917.

⁴⁶ Вуксан Милић, Комитске акције у Црној Гори, грађа (Историски институт НРЦГ, ф. 65). Радивоје Милошевић, Дневник из доба окупације 1916—18. Историски институт НР Црне Горе, св. III, ф. 30.

⁴⁷ „Цетињске новине“, бр. 109 од 30 VIII 1917 године.

Наредбом од 8 марта 1917 Генерално гувернерство је одредило да се једна четвртина обрадиве површине мора засијати оним пољопривредним производима које одреде војне власти. Наредбом од 25 IV 1917 Гувернерство је забранило продају жетве и ставило у дужност власницима да обавезно пријављују обрађено земљиште, као и количине производа које су на њему посијали. Генерално гувернерство могло је да нареди, а то је и бивало, да се са појединих подручја извјесна количина пољопривредних производа „добре врсте“ преда на одређена мјеста, пошто се узму у обзир пријаве произвођача и извјештаји пројективачке комисије. Од предаје се узимала количина потребна за прехрану породице (по максимирању 1.400 грама на члана недјелно),⁴⁸ сјеме и храна за стоку. За предате пољске плодове плаћало се у готовом новцу према установљеним цијенама, а за жито (кукуруз) предато послије 1 I 1917 пола цијене. Исплата је вршена по одбитку трошкова око збирања и превоза. У висини 10% вриједности предате реквизиције издавани су и монополисани артикли: со, шећер и петролеј.⁴⁹ Све се ово радило под надзором окружних и средских заповједништава, претсједника општина, кметова и жандармериских станица.

Поред реквизиција, узимана је десетина од количине жита која је остала у домаћинству. Кромпир није потпадао под реквизицију; од њега се узимала само десетина. У сабирању реквизиције и десетине власти су наилазиле на потешкоће, јер становништво није одобравало овакав систем плачке. Војна управа је због тога била приморана да се једним саопштењем обрати становништву и изнесе му разлоге због чега се узима реквизиција и десетина: „Из многих упута види се да лучанство није добро упућено о намјерама Војне управе гледе употребе овогодишње жетве.“ Затим се наглашава „да ће жито које је реквирирано остати у земљи и да ће искључиво служити за прехрану оних становника земље који немају никаквих посједа или га имају премало.“ Скренута је пажња становништву да ће тешкоће око набавке хране ове године (1917) бити „веома велике“, те да је циљ Војне управе да помаже сиромашне: „Такође ће из средстава саме земље моћи прехранити и они становници који имају веома мало или ништа животних намјерница.“ Наредба предвиђа да се посједницима који не испуне своје обавезе задлијени цијела жетва, а онима који су предали одређени контингент да дају помоћ окружна заповједништва кад им нестану залихе.⁵⁰

У 1917 години донесена је уредба о реквизицији воћа, која се негативно одразила код становништва. Уплашени да им се не одузме воће, сељаци су га продали по ниским цијенама раз-

⁴⁸ Вјесник наредби, бр. 3, издан и разаслан 30 III 1917, наредба од 20 II.

⁴⁹ Вјесник наредби, бр. 5, Наредба од 25 IV 1917.

⁵⁰ „Цетињске новине“, бр. 110 од 2 IX 1917.

ним шпекулантима и закупецима, или су га обрали док је било зелено, тако да се њим нијесу користили, иако је ова година била добро родила. Овакав поступак са воћем приморао је Војну управу да се једним прогласом обрати становништву и изложи му циљ акције, указујући на „бездушност“ шпекуланата, који су узнемиривали народ, са циљем да воће покупују по што нижим цијенама а да га што скупле продају Војној управи. Војна управа изричито наглашава да ће куповати само оно воће које трговци или сељаци донесу у окружне магацине, за новац или животне намирнице. „Свако смије и може са својим гроњем и воћем слободно располагати како га је воља.“ Проглас се завршава: „Воћари и виноградари, не дајте се преварити ни узнемиривати од лажних шпекуланата! Употребите своје воће и своје гроње како сами најбоље знате и хоћете. Ово воће које ви не треба, продајте или замијените у окружним магацинима а не дајте да вас трговци преваре ни за какву цијену плод ваше муке и поштеног рада.“⁵¹

Руј се такође налази на листи реквизиционих артикала. Наредбом Војног генералног гувернерства од 6 VI 1916 године заплијењена је читава производња и све залихе сувог руја у Цетињском округу. У ту сврху Окружно заповједништво је наредило да свако посебно мора пријавити, до 30 јула, залихе сувог руја, као и приближну количину коју очекује од нове жетве. У наредби се каже: „Капетаније имају исказ сачинити свом савјешћу те пазити да сваки посједник учини прописану пријаву лично и правовремено.“ А за оне који би руј прикрили од окружног заповједништва, „бити (ће) најстрожије кажњени.“⁵² Вршена је и реквизиција свиле и плуте.⁵³ Наредбом Генералног гувернерства од 20 маја 1918 затражено је да се све залихе крзна племените и обичне дивљачи предаду окружним „финанцијалним складиштима“ у року од 14 дана.⁵⁴ За прекршаје наредбе о реквизицији била је прописана новчана глоба од двије хиљаде круна и казна затвором до шест мјесеци. А било је случајева да се стављају под суд лица која су агитовала против реквизиције.⁵⁵

Војна управа настојала је да спроведе извјесне мјере у циљу максималног коришћења обрадиве земље у Црној Гори. Спролећа 1916 уведена је институција „мобе“, у сврху заједничког обрађивања и међусобног потпомагања сусједа. Наредбом је било прописно да се у свакој капетанији оснује један или више „господарствених одбор“ за обраду земљишта. Број одбора за-

⁵¹ „Цетињске новине“, бр. 109 од 28 VIII 1917.

Објаву коју је издало Окружно заповједништво у Цетињу потписао је командант Округа пуковник Симоновић, ДАЦ, 6 VI 1916.

⁵³ „Цетињске новине“, бр. 119, од 4 X 1917, бр. 202 од 21 VII 1918 и 122 од 14 X 1917.

⁵⁴ „Цетињске новине“, бр. 192 од 16 VI 1918.

⁵⁵ „Цетињске новине“, бр. 122 од 14 X 1917 — биљешка из суднице.

висио је од величине капетаније, а о њиховом броју одлучивали су капетани. У одбор су узимани најбољи и најутицајнији земљопосједници и главни кметови. Одбор је бројао 5—7 чланова. Препоручено је било да у одборима судјелује свештенство и учитељи. Одбори су имали задатак, уз судјеловање локалне власти, да саставе попис домаћинства, обрадивих површина, врсте усјева. Одбори су, даље, били дужни да установе да ли домаћинства имају потребну количину сјемена, довољно оруђа за рад и спсобне радне снаге. Препоручивано је и споразумно удруживање више домаћинстава. Сва помоћ око обављања предвиђених пољопривредних радова била је обавезна и бесплатна.⁵⁶ Двадесет трећег новембра 1916 Војна управа издала је пропис о оснивању „господарских повјереништава“, чији је задатак био да обраде напуштена земљишта, осигурају обраду манастирских имања, пружају помоћ домаћинствима којима сопствена снага није била довољна, установе прометна средства, обезбиједе сјеме и ђубре и старају се о сузбијању штеточина. Служба члана господарског повјереништва била је почасна. У свакој општини основаца су повјереништва са бројем од 5—7 чланова. Њих је именовао окружни заповједник, који је истовремено вршио надзор над радом повјереништва. Чланови су између себе бирали претсједника, који је по потреби сазивао сједнице. Важнији закључци уношени су у записник, чији је препис достављан окружном заповједнику. Према пропису, свака особа, мушког и женског пола, која је становала у општини била је дужна обављати пољски посао. Прописима је било предвиђено ко је све изузет од пољопривредног рада (свештеници, љекари, занатлије, неспособни итд.). Вршење послова, као и давање оруђа и стоке за рад, требало је да се обавља бесплатно. Сувишак радне снаге, стоке и оруђа за рад могао се уступити другој општини ако је то било потребно. Уредбом је било предвиђено да се особама које су живјеле од наднице или недјељне плате да^а накнада, чију је висину имао да одреди окружни заповједник. Настојало се да се такве особе употријебе на оним добрима чији је власник имао могућности да да^а накнаду. Предвиђала се присилна управа за земљишта која остану необрађена. Цио приход са таквог земљишта припадао је управи. У случају да се власник земљишта вратио касније, пошто је оно обрађено, уредба је прописивала да му присилни управитељ мора дати неопходне намирнице за живот до нове жетве. Нека од напуштених имања, већином комитска, обрађивале су аустро-угарске чете, и то она која су се налазила близу вароши и њихових оружаних постоја. Уредба је предвиђала и казнене одредбе за оне који се нијесу придржавали прописа у обради земљишта. Такви су губили приход са земљишта или су били кажњени новчано до двије хиљаде круна

⁵⁶ Наредба Ц. и Кр. Војне управе у Црној Гори од 25 III 1916 о организацији пољског рада, бр. 127.

и затвором до шест мјесеци. Члан господарског повјереништва, за неизвршење својих дужности, могао је бити новчано кажњен до 1.000 круна и затвором до 3 мјесеца. Издржавање казне затвора могло се одгодити до завршења пољских жетвених послова. Све одлуке, казне и одредбе доносили су и извршавали окружни заповједници. Они су могли своје надлежности пренијети, сасвим или дјелимично, на среске и градске заповједнике.⁵⁷ У неким мјестима окупационе власти давале су коње, сјеме и оруђе да би се поорало и засијало земљиште.⁵⁸

Поред свих прописа и наредби од стране Војне управе у циљу унапређења пољопривредне производње у Црној Гори, господарска повјереништва нијесу могла дати жељене резултате нити су могла обезбједити црногорско становништво и окупационе власти пољопривредним производима. С обзиром на услове и околности, ова уредба о господарским повјереништвима, као и многи други прописи које је доносила Војна управа у Црној Гори, није могла бити реализована како је замишљена у вријеме када су оснивана господарска повјереништва, већина мушке способне равне снаге била је интернирана или се налазила на присилним јавним радовима по Црној Гори, а стока је била великим дијелом уништена. Без претјеривања се може рећи да је глад коју је у вријеме окупације подносила огромна већина црногорског становништва била једна од најтежих у његовој историји.

Због оскудице у животним намирницама цијене су биле врло високе; намирнице су се могле набавити за злато и сребро, што су користили разни шпекуланти. Због тога је Генерално гувернерство издавало наредбе против претјерано високих цијена и скривања животних намирница. Поред новчаних казни и затвора, запљењивала се ухваћена роба, а могла се одузети и дозвола за занатске и трговачке радње.⁵⁹ Ове мјере, с обзиром на ситуацију у земљи, нијесу могле бити ефикасне нити битно поправити ситуацију. Наредбом су прописиване извјесне мјере штедње, забрањивана је продаја остатака жита послије предаје реквизиције, одређивано је да се приликом мљевења жита мора искористити најмање 80%. Затим су издаване наредбе о осигурању потребних животних намирница, о печењу хљеба и пецива и о њиховој продајној цијени. Прописивана је и одређивана количина сјемена потребна за засијавање земљишта, ограничавала се или забрањивала употреба зоби за исхрану животиња; стављен је под назор промет млинова, ракијдиница (пецара) и свих предузећа која су се бавила прерадом пољопривредних производа. Одређивано је снабдијевање појединих општина из продавница које су основала среска заповједништва, али само преко одговарајућих органа, одбора за снабдијевање, заступни-

⁵⁷ Вјесник наредби, 1, издан и разаслан 8 V 1917, наредба бр. 43.

⁵⁸ „Цетињске новине“, бр. 96 од 15 VII 1917.

⁵⁹ Вјесник наредби, бр. 1, наредба од 2 I 1917.

штава општина или продавница. За кршење юве наредбе предвиђене су новчане глобе до 5.000 круна и казне затвором до шест мјесеци.⁶⁰

Војна управа је прописивала и цијене за житарице и др. пољопривредне артикле. У 1916 години цијене за сто килограма биле су сљедеће:⁶¹

	круна		круна
Пшеница	30	Бундева	80
Раж	26	Сунчаница	70
Суражица	25	Маслина	70
Јечам	25	Пшенично брашно	42
Зоб	20	Ражано брашно	41
Кукуруз	26	Јечмено брашно	41
Кромпир	8	Кукурузно брашно	34
Граx	40	За кг масл. уља	4
Просо	18		

По овим цијенама вршиле су аустриске власти откуп, а становништво, уколико је могло доћи до артикала, плаћало их је по много већим цијенама. Касније су повећане цијене за реквизицију и десетину. У 1918 години за 100 кг биле су сљедеће цијене: пшеница 100 круна, раж 80, кукуруз у зрну 75 у клипу 50, хељда 90, граx (пасуљ) 130, грашак 200, кромпир 30, купус 60, лук 15, лубенице 35, краставци 60, сијено 20 круна итд.⁶²

Пшенични хљеб се продавао на општинске исказнице по килограму 1,40 круна, кукурузни у пекарама 1,60, свињска маст 9, месо говеђе 4, кокошке од 3—5, литар млијека 1, пасуљ 1—20, дрва по метру 15 круна, кромпир 8 филира по килограму.⁶³ По овим цијенама могле су добити намирнице само оне особе које су примале помоћ од окупационих власти и које су посједовале специјалне карте за снабдијевање. Према извјештајима који је објавио лист *Уједињење*, реквирирана вуна плаћана је власницима по 3 круне за килограм, а продавана је по 25 круна у земљама аустриских савезника. Стока је реквирирана по 1,20 круна килограм, а фиксирана тржишна цијена је била 3 круне. У варошима се месо продавало по 6 до 10 круна. Реквирирано жито плаћало се по 28 пара, док је цијена на пазарима била 5—8 круна.⁶⁴ Цијене које доноси *Уједињење* нијесу претјеране; у појединим случајевима оне су биле много веће.

У *Цетињским новинама* сусрећу се вијести да су у појединим мјестима основани одбори за помоћ сиротињи и да су купљени прилози. Чак су и војне команде припрећивале концерте

⁶⁰ „Цетињске новине“, бр. 191 од 13 VII 1918.

⁶¹ Вјесник наредби од 4 јула 1916.

⁶² „Цетињске новине“, бр. 189 од 6 јуна 1918.

⁶³ „Цетињске новине“, бр. 14 од 1 јула 1917.

⁶⁴ „Уједињење“, бр. 4 од 1 јула 1917.

у корист сиротиње, дијелиле храну приликом разних свечаности, а у неким варошима отварање су биле и „народне кухиње“ из којих је најсиромашнијима давана храна. Колика је била глад у појединим мјестима види се из вијести које су доносиле *Цетињске новине* приликом отварања такозваних народних кухиња. Тако, приликом отварања „народне кухиње“ на Цетињу, новине између осталог пишу: „Пред кухињом скупило се преко стотину биједника, старо и младо, свако држи у руци лонац, у коме ће понијети кући јело, да нахрани себе и још кога од својих.“⁶⁵

Она лица која су се налазила у служби Војне управе могла су лакше доћи до животних намирница; она су добијала одређену количину по нижим цијенама и нијесу морала плаћати у злату. Оних који су имали привилегије било је 900 са 4,500 чланова породице. Они су од цивилног комесара окружја добијали специјалне легитимације, на бази којих су могли на сваког члана породице подићи мјесечно: брашна 6 кг, шећера 750 гр, масла 300 гр, соли 900 гр, поврћа 3 кг, сурогата кафе 600гр. Петролеј се издавао само за мјесеце октобар—април, и то мјесечно литар по особи, а за породице по два литра. Ови прописи ступили су на снагу 1 VIII 1917 године.

Уредба је предвиђала која су лица могла уживати ове привилегије:

а) бивши државни чиновници (официри, љекари, државни намјештеници), који имају мјесечну плату и налазе се у служби Војног генералног гувернерства и осталих установа, изузев оних који су сматрани тежацима и радницима;

б) сви стални намјештеници у станици и складиштима дувана, изузев радника;

ц) сви свештеници православне и католичке цркве, а мухамеданске само муфтије и шеријатске судије;

д) сви учитељи и учитељице;

е) сви чиновници градских општина, изузев дневничара и радника. Претсједници и писари сеоских општина уживали су привилегије уз посебно одобрење господарске секције.⁶⁶

Наредбом војног заповједништва за Црну Гору од 20 јуна 1916 укинут је, са важењем од 1 новембра, мораторијум, који је била увела црногорска влада 23 VII 1914 (по старом). На основу овог закона биле су одложене обавезе свих приватноправних обавеза, извршења пресуда и рјешења по грађанским споровима, као и свих рокова који су били у вези са губитком права, било да су постојали до 15 јула 1914, било да су настали током мораторијума са роком од шест мјесеци од дана демобилизације. Уредбом је тражено да дужници регулишу своје обавезе до одређеног рока, последије чега повјериоци могу протестовати

⁶⁵ „Цетињске новине“, бр. 33 од 5 XI 1916.

⁶⁶ „Цетињске новине“, бр. 100 од 24 VII 1917.

и послје 15 дана поднијети тужбу суду. Војна управа је прописала да судови могу одложити испуњене обавезе, као и спровођење извршења до 31 XII 1916, и то на предлог дужника, уколико то захтијева његово економско стање, а повјерилац није претрпио економску штету.⁶⁷ Послије укидања мораторијума отпочеле су рад банке и царински и порески уреди. Пошто поједини дужници нијесу могли отплатити свој дуг, непокретности су им судским путем продаване на лицитацији.⁶⁸

Трговина, с обзиром на прилике у земљи, слабе саобраћајне везе и несигурности на путевима, није могла нормално функционисати. Томе је доприносио и новац. Црногорски папирни бонови, који су маркирани од стране војних власти, нијесу имали готово никакву вриједност, а ван граница Црне Горе нијесу ни признавани као платежно средство, па их трговци нијесу ни узимали. Народ није имао златног и сребрног новца, а тешко је долазио до аустро-угарских круна, па није могао ни купити оне артикле до којих је могао доћи у трговини. У почетку окупације, 1916 године, трговина се највише одвијала између народа и аустро-угарских војних јединица. Војна управа је настојала да нормализује трговину. Трговци су ипак добро зарађивали: све залихе које су накупували у току двије године, продали су Војној управи за готов новац уз повољне цијене, па тако, како пишу *Цетињске новине*, у рукама трговаца нагомилан капитал.⁶⁹ Лихварство и шпекулација били су веома развијени за читаво вријеме окупације. Пропсима и уредбама Војне управе, дјелатност црногорских трговаца била је ограничена нарочито у 1916 години. Због помањкања робе и оскудице у самој Монархији, а са циљем да се спријечи шпекулација и лихварство, Војно генерално гувернерство на Цетињу основало је „апровизациону групу“, одјељење за промет робом за цијелу земљу. Код окружних подручја основана су окружна складишта за промет са народом и трговцима. У среским мјестима биле су основане подружнице, а код појединих постаја по селима била су одређена мјеста за изручење животних намирница „да би се сузбила глад која тамо влада“, како се каже у наредби. Цијене намало биле су јединствене за читаву земљу. „Тако се нашло снажно средство против бесавјесног поскупљивања кога је дотле доста било“, пишу *Цетињске новине* поводом оснивања ових уреда. Утврђене су цијене навелико, по којима се продавала роба трговцима уз одређени рабат, тако да трговцима остаје чист добитак иако су робу продавали по истим цијенама као окружна

⁶⁷ „Цетињске новине“, бр. 21 од 26 XI 1916. Мораторију је уведен још у почетку Балканског рата („Глас Црногорца“, бр. 41 од 22 XI 1912), а продужен је на почетку Првог свјетског рата („Глас Црногорца“, бр. 39, од 25 VII 1914).

⁶⁸ Објаве о судској продаји имања често се сусрећу у „Цетињским новинама“.

⁶⁹ „Цетињске новине“, бр. 5 од 31 VII 1916.

складишта намало. Трговци су робу добијали у окружним мјестима, нијесу се бринули за њен превоз, продавали су је у варошима те су на тај начин били заштићени од напада комита или евентуалне пљачке на путу. Аустриске власти су монополизале: дуван, со, шећер, шибице, и петролеј. Пољопривредним производима било је забрањено трговати. Увоз робе из Монархије у Црну Гору у почетку је био забрањен, што је увећавало тешкоће трговаца. На заузимање Војне управе ово је питање у 1917 години било донекле ријешено. Експозитура у Бечу за промет робом између монархије и окупираних подручја додјелила је свог заступника за промет робом код Војног генералног гувернерства у Црној Гори.⁷⁰

У току 1917 и 1918 извршена је регистрација трговачких и занатских радњи. Према регистрацији коју су поименично доносиле *Цетињске новине* у овом периоду било је радњи: у Подгорици 143, Никшићу са околином 136 (већином у Грахову и Велимљу), Цетињу са околином 149, Бару 88, Колашину 15, Ријеци Црнојевића 28, Пљевљима 96, Беранама са околином 88, Жабљаку 5, Шавнику 6, Бијелом Пољу 78, Рожају 28, Даниловграду 26.⁷¹ Један број трговаца био је неуредан у плаћању дугова, што се види из огласа у којима се позивају трговци да испуне своје обавезе и упозоравају се на наредбу Генералног војног заповједника од 1 XI 1916.⁷²

За јавне радове употребљавана је црногорска радна снага. Најприје је тражена добровољна пријава радника, а уколико их није било довољно, онда су војне власти преко општинских управа и кметова, уз помоћ жандармериских станица, сакупљале потребан број. У том циљу Војна управа је издала наредбу претсједницима општина за попис све способне радне снаге, с напоменом да се тачно изврши. У упутствима — „Добава радника у земљи“ између осталог пише: „Нарочито се наглашује да овај попис за рад способних особа не служи за сврхе опорезивања а још мање за то да се способни за рад људи шаљу изван Црне Горе на рад. Стога се може још једанпут само истакнути да је овај попис уследио само у интересу земље.“ Према датим упутствима, за рад нијесу били обавезни, нити су се позивали: претсједници (начелници) општина и села, све особе у јавној служби, официри, чиновници, учитељи, свештеници, велепосједници са недостатком особља, крупнији обртници и трговци, а изузетно и они који нијесу могли оставити своју кућу. Замјеника није било дозвољено послати. Старија дјеца од 10 година, способна — како се каже — за мањи, лакши рад, добијали су бесплатну храну, а млађа дјеца бесплатно половину obroка. Наднице су биле веома биједне. Према својој способ-

⁷⁰ „Цетињске новине“, бр. 16 од 8 XI 1916.

⁷¹ „Цетињске новине“, бр. 123 и даље.

⁷² „Цетињске новине“, бр. 106 од 15 IX 1917.

ности радници су добијали од 1 до 2 и по круне, занатлије од 2 1/2 до 3 1/2, а груповође према броју доведених радника, од 3 до 50 круна. Ако се који радник за вријеме рада разболио, а таквих је било много, добијао је бесплатно лијечење у војној болници, али за то вријеме није добијао плату. Чланови породице чији су хранитељи на раду били онеспособљени добијали су по једну круну дневно, за особе старије од 5 година по 40 филира, а за млађе по 20. Тако се укупно могло мјесечно исплатити породици до 30 круна.⁷³

У окупираној Црној Гори биле су отворене само основне школе, које су отпочеле рад септембра 1916 године. У мају мјесецу исте године Војно гувернерство упутило је распис свим капетанима, у којему их је обавијестило да ће рад у школама почети у септембру и да све капетаније изврше припреме да би рад могао почети навријеме. Било је предвиђено обавезно школовање дјеце. У ту сврху је наређено да се прибаве крштенице и да се извијесте окружне команде колико је свега уписано дјеце.⁷⁴ Од стране Војне управе донесен је програм за основне школе, који је био у аустро-угарском духу (у употреби је била само латиница; ћирилица и национална историја биле су отстрањене). Стручни кадар по школама био је различите школске спреме. Пошто је један број учитеља био интерниран, учитељску дужност вршили су већином ђаци са неколико разреда гимназије или неке друге средње школе. О раду школа и спровођењу у живот прописаног програма старао се референт за школска и просвјетна питања при окружној команди, који је био официр аустро-угарске војске. Учитељи су добијали легитимације, које су их штитиле од интернације и изгрета полиције. Они учитељи који се нијесу придржавали прописаног програма, суђени су и интернирани, као што је то био случај са једном групом учитеља из Бјелопавлића.⁷⁵ У Цетињу, Подгорици и Никшићу биле су отворене по двије основне школе, мушка и женска. Према подацима, у основној школи у Цетињу школске 1917/18 било је укупно уписано 437 ђака, од којих 264 мушких и 173 женских; у Подгорици 567, а у Никшићу 349.⁷⁶ Средње школе и гимназије нијесу радиле. Из једног огласа се види да је Војна управа настојала да црногорски средњошколци продуже школовање у Монархији. У том циљу обезбијеђен је био извјестан број интерната и приватних станова за смјештај, али под условом да ученици сами сnose трошкове.⁷⁷ Одлуком

⁷³ „Цетињске новине“, бр. 99 од 20 VII 1917.

⁷⁴ Распис свим племенским капетанима ДАЦ: „Цетињске новине“, бр. 64 од 25 III 1917.

⁷⁵ Вуксан Минић у поменутој грађи, ф. 65, страна 6а, говори да је због непридржавања програма једна група учитеља из Бјелопавлића била осуђена на 5 мјесеци затвора, а послје издржане казне интернирана.

⁷⁶ „Цетињске новине“, бр. 193 од 20 VI и бр. 197 од 4 VII 1918.

⁷⁷ „Цетињске новине“, бр. 90 од 24 VI 1917.

Министарства просвјете од 5 IX 1918 дозвољено је било полагање ученицима гимназије и трговачке академије у школама у Далмацији, гдје се настава изводила на хрватском језику; препоручивао се Котор као најближе мјесто, а могло се полагати и у Сарајеву. Просвјетни органи у Далмацији правили су сметњу Црногорцима; тражили су да ученици положе испите из оних предмета који се нијесу учили или су се мало учили у школама у Црној Гори. Усљед насталих догађаја на ратишту нико од ученика није могао полагати. Било је одобрено да црногорски младићи, који имају потребну школску спрему, могу студирати на високим школама у Монархији ако донесу увјерење од општине да су доброг владања и имају средстава да могу продужити дотичну школу.⁷⁸

Од листова и часописа у вријеме окупације излазиле су само *Цетињске новине* које је издавала Војна управа на њемачком и хрватском језику. Лист је излазио два пута седмично, четвртком и недјељом. Први број изашао је 17 VIII 1916 а, посљедњи (бр. 226) 13 X 1918 године. Уз лист, као недјељни прилог, почев од 3 XII 1916, излазиле су *Илустроване цетињске новине*. Главни уредници били су аустро-угарски официри при Војној управи. Први уредник био је др Ђуро Кумичић.

Из појединих мјеста окупатор је опљачкао и уништио разне културне вриједности. Према неким подацима, командант Никшићког округа, пуковник Филипеско, однио је богату збирку оружја из краљевског дворца у Никшићу.⁷⁹

Аустро-угарским властима сметао је и Његошев гроб на Ловћену, па су му за то пренијели кости 12 августа 1916 године са Ловћена у Цетињски манастир. Према замисли окупатора Ловћен је имао бити претворен у национални парк. На врху Ловћена, намјесто Његошевог гроба, имао је бити подигнут огроман споменик, у знак освајања „Гибралтара Адрије.“ У том циљу био је расписан конкурс. Могли су конкурисати сви архитекти;

⁷⁸ „Цетињске новине“, бр. 130 од 11 XI и бр. 215 од 5 IX 1917.

Вуксан Минић наводи да је било црногорских младића који су пошли на школе у Монархији, и то већином синови имућних грађана и претседника општина.

⁷⁹ Вуксан Минић (поменути грађа, ф. 65, стр. 6а) наводи како је приликом свог службовања посетио заједно са мајором Вуком Вукотићем бившег команданта Никшићког округа у вријеме окупације пуковника Филипеска, у његовој кући у Сремској Каменици, и да се тада код њега налазило оружје које је он однио из краљевског дворца у Никшићу. Том приликом пуковник Филипеско им је рекао: „Вуко, ја сам то оружје куповао у оне гладне године када сам био командант мјеста у Никшићу од Херцеговаца за брашно и др. Један Енглеz за ову ризницу оружја давао ми је милион динара“.

инжењери и техничари који су се налазили у војсци од Његуша до Дубровника. На расписани конкурс јавило се седамнаест умјетника, са стотину пројеката. Усвојен је пројекат академског сликара Марка Рашице.

Према усвојеном пројекту, споменик је требало да буде израђен од бијелог камена, висок од 16—32 метра. Требало је да приказује генија побједе, са шлемом на глави, који, заогрнут туником, држи прекрштене руке на балчаку мача и као чувар Јадранског Мора упире поглед на „издајничку“ Италију. На балчаку мача исписани иницијали Фрањо Јосип I, а на мачу историски датум 11 I 1916, дан освајања Ловћена од стране аустро-угарске војске.⁸⁰

Спроведене су извјесне мјере на здравственом пољу (обавезно пелцовање против заразних болести, нарочито колере, и сл.). Али, због прилика које су владале у земљи, ове мјере нијесу могле бити спроведене по свим црногорским селима. Бивше црногорске болнице продужиле су рад као и апотеке, али је мали број лица био у могућности да их користи.⁸¹

Новица Ракочевић

ДЕЦЕМБАРСКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ У ДАНИЛОВГРАДУ 1938

Партиска организација у Даниловградском срезу постигла је значајне успјехе у 1938 години. Те године одржани су парламентарни избори, те су и они добро послужили за активнију дјелатност партиских кадрова у овом крају. Успјеси постигнути у 1938 години, као и у наредним годинама, дошли су као резултат интензивног рада, који се нарочито запажа од 1936 године. Истина, те године Комунистичку партију у Црној Гори задесио је тежак ударац, јер је марта мјесеца почела позната дубровачка провала, којом приликом је похапшено преко 300 комуниста из Црне Горе, док је један број био приморан да емигрира или да пређе у илегалност. И када су готово све партиске организације у Црној Гори трпјеле ударце због провале, Мјесни комитет КПЈ за Даниловград и партиске организације на терену Среза остали

⁸⁰ „Цетињске новине“, бр. 19 од 19 X 1916.

⁸¹ „Цетињске новине“, бр. 1 од 17 VIII 1916.